

УДК 314.7.007.2:325.455:63" 20" ("21")

**ДЖЕРЕЛА ПОПОВНЕННЯ РОБІТНИЧИХ КАДРІВ
У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТ.)**

*Б. Крачковський, к. і. н., А. Копитко, к. і. н., А. Іванов, к. е. н.
Львівський національний аграрний університет*

Постановка проблеми. Відправним моментом наукової розробки теми стало з'ясування об'єктивних чинників, які зумовили кількісні зміни у складі робітників держгоспів на різних етапах їх соціального формування й розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Певні аспекти вивчення запропонованої теми відображено у монографії П.П.Панченко, статтях Н.С.Назарової, Ю.Д. Носаченко та інших вітчизняних учених. Однак комплексний її розгляд у контексті функціонування українського села на різних етапах його розвитку досі незавершений.

Постановка завдання. Наше завдання – відтворити органічну взаємозалежність соціальної мобільності робітників держгоспів України від наявного соціального середовища суспільства і конкретного соціально-класового становища індивіда у системі панівних політичних і соціально-економічних відносин.

Виклад основного матеріалу. Оскільки за існування СРСР робітники держгоспів були зараховані до робітничого класу, спробуємо спочатку об'єктивно розглянути деякі процеси у розвитку його соціальної структури за рахунок влиття селянства як важливої передумови побудови безкласового суспільства і досягнення суцільної зайнятості сільського населення. Наголосимо, що для реалізації цієї комуністичної парадигми радянський режим не гребував жодними антигуманними засобами: від збройного придушення національно-визвольних змагань початку ХХ ст. до насильницької індустріалізації, й особливо колективізації; від організації штучних голодоморів – геноциду українського села – до проведення численних оргнаборів і вербувань на примарні будови комунізму. Як наслідок, у першій п'ятирічці кожен третій робітник промисловості – трансформований селянин, у наступній – уже кожен другий.

Взагалі, знекровлення і розорення села ніколи не припинялося, воно було покликане виступати донором людських ресурсів для міста. Різке погіршення соціального становища післявоєнного села, спричинене надмірним посиленням його визиску, призвело до масштабного вимушеного відходу селян із рідних домівок. Лише за рахунок міграції у міста чисельність сільського населення УРСР зменшилася впродовж 1961–1990 рр. на 6,7 млн чол. [9]. Причому за рівнем інтенсивності вона незабаром перевищила показники в усіх країнах СНД.

Із 70-х рр. ХХ ст. на селі простежувалася ще одна вкрай негативна тенденція – депопуляція сільського населення, яка в 90-ті рр. охопила всю Україну [7]. Вперше на це звернула увагу І.М.Прибиткова, яка застерегла, що за збереження такої ситуації до 2050 р. українське село перестане існувати [10].

Із 60-х рр. ХХ ст. селянство знову обране як об'єкт для підвищення "провідної ролі" робітничого класу у розбудові "соціально однорідного" суспільства. Щоправда, для цього тепер трансформували колгоспників не у міських, а здебільшого у сільськогосподарських робітників радгоспів. За підрахунками Е.В.Клопова, реорганізація

колгоспів у радгоспи забезпечила за 60-80-і рр. XX ст. дві третини приросту чисельності робітників радгоспів колишнього СРСР [2, с. 140]. Загальна їх кількість в абсолютних вимірах зросла з 2,6 млн чол. у 1950 р. до 11,0 млн чол. у 1990 р., у тому числі в УРСР відповідно з 0,3 до 1,3 млн чол. [5, с. 390; 6, с. 535; 11, с. 34; 12, с. 69]. У підсумку вони стали більшістю серед сільського населення з-поміж республік і регіонів колишнього СРСР, у приміських зонах навколо великих промислових центрів УРСР.

Реально ж прогрес цивілізованого суспільства як надзвичайно складної й структурно організованої соціальної системи здійснювався не в напрямі досягнення його соціальної однорідності через спрощеність й одноманітність існуючих елементів і компонентів, а, навпаки, визначався надмірною ускладненістю й багатовимірністю різних зв'язків і складних частин, їх диференціацією й інтеграцією. Стосовно ж вирішення проблеми зайнятості населення, її не вирішували виключно розширенням рядів тих чи інших соціальних груп.

Проаналізований і критично переосмислений фактичний матеріал дав не зовсім повну уяву про джерела поповнення сільськогосподарських робітників. Для того щоб детальніше їх охарактеризувати, використано наші розрахунки за даними 3312 особових облікових карток робітників радгоспів: "Алушта" АР Крим, Бабино Томахівського цукрового комбінату Рівненської, "Винниківський" Львівської, ім. Кірова Київської, "Кіровський" Кіровоградської і "Маяк" Сумської областей України за 1959–1990 рр. (форма Т-2). У першій групі джерел із виробничих галузей (див. табл.) переважали колгоспники, які відігравали основну роль у формуванні кадрів. Пізніше вони поступалися іншим верствам, а їх питома вага зменшилася у понад вісім разів. До кінця 80-х рр. більшість робітників прийшли із промисловості, транспорту, будівництва і сфери обслуговування. Питома вага міських жителів серед них зросла з 10,4 до 43,4 %, що стало проявом нової тенденції, коли посилювався процес повернення робітників міста до села. Це підтвердив аналіз внутрішньогалузевої структури виробничої сфери. Якщо до кінця 70-х рр. серед джерел домінувало сільське господарство, то у 80-ті рр. – промисловість.

Таблиця

Джерела поповнення робітників радгоспів України
(у середньому за п'ятирічку, %)

Сфера діяльності	Роки						
	1959-1960	1961-1965	1966-1970	1971-1975	1976-1980	1981-1985	1986-1990
Промисловість	5,9	9,2	18,2	18,2	22,3	24,2	21,6
місто	4,9	8,7	17,2	17,8	21,0	22,2	19,2
село	1,0	0,5	1,0	0,4	1,3	2,0	2,4
Транспорт	0,5	4,4	3,9	7,8	8,6	8,3	8,2
місто	0,5	3,9	3,4	7,4	6,2	7,8	5,8
село		0,5	0,5	0,4	2,4	0,5	2,4
Будівництво	3,0	7,8	6,4	11,8	8,8	8,5	9,2
місто	2,8	6,3	5,9	10,9	7,7	7,7	8,7
село	0,2	1,5	0,5	0,9	1,1	0,8	0,5
Сфера	2,7	6,7	7,4	8,7	7,0	11,8	11,4

обслуговування місто село	2,2 0,5	6,3 0,4	6,4 1,0	4,3 4,4	5,3 1,7	10,0 1,8	9,7 1,7
Радгоспи	0,2	5,3	15,3	6,1	10,0	7,6	7,8
Колгоспи	82,3	51,7	26,1	27,4	19,1	10,3	10,2
Загальноосвітні школи, СПТУ	0,5	4,3	5,0	4,8	9,3	6,3	10,7
Домогосподарки	1,0	1,0	10,3	6,5	6,1	6,9	3,9
Демобілізовані воїни	1,7	6,3	5,9	6,5	5,3	9,5	10,2
Інші сфери	2,2	3,3	1,5	2,2	5,5	6,6	6,8
Всього прибуло	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

У другій групі джерел із невиробничої сфери картина була такою: питома вага домогосподарок усередині її зменшилася з 30,7 до 24,5 %, випускників загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних училищ збільшилася з 15,4 до 27,5 %, демобілізованих воїнів залишилася у межах половини. Серед осіб, котрі прибули у радгоспи, переважали ті, хто шойно розпочинав свою трудову діяльність. Надходження домогосподарок дедалі зменшувалося і нарешті майже зовсім припинилося. Поповнення молоді, – а вона була представлена не тільки робітниками, а й колгоспниками і сільською інтелігенцією, – навпаки, зросло. Поряд із робітниками промисловості молоді належало перше місце, тобто все-таки простежувався процес відтворення робітників радгоспів на власній соціальній основі. Незважаючи на те, що у 7,7 раза (із 3,2 до 24,8 %) зросла питома вага поповнень із незайнятого працездатного населення, весь час переважала виробнича сфера. З'ясування характеру джерел поповнення робітників радгоспів передбачало визначення їх не лише за соціальною і виробничою, а й за територіальною ознаками. У такому аспекті переважав (90,6 %) внутрішньообласний обмін. Питома вага осіб, що прийшли з інших областей, становила 68,2 %, а з інших республік колишнього СРСР – 31,8 %. Питома вага міських жителів промисловості, транспорту, будівництва і сфери обслуговування, які надійшли за міжобласним обміном у межах України, дорівнювала 52,8 %, а за міжреспубліканським (переважно у степову зону) – 62,2 % [3, с. 155].

Якщо охарактеризувати соціальну структуру села за соціально-етнічною ознакою, то вона теж стала деформованою. У селах зменшилася питома вага українців: станом на 1 січня 1990 р. серед робітників – 39,4% і службовців – 10,4%, а росіян, відповідно, зросла – 54,7 і 15,2%. Виняток становили колгоспники – 50,0 і 29,8% [8]. Цілеспрямовані міграційні потоки під маскою "переміщення і перерозподілу трудових ресурсів" були нічим іншим, як проявом великодержавницької політики.

Варто зазначити, що таку політику вже було розпочато з 1935 р., коли на місце обезлюднених голодомором українських сіл почали масово завозити переселенців, переважно з Російської Федерації, котрих на 1991 р. прибуло понад 12 млн [4]. Зростаюча чужорідна міграція зденационалізувала автохтонний етнос і зміцнювала верховенство так званого російськомовного елемента.

Загалом територіальні джерела поповнення не спричинили суттєвого впливу на формування стабільних трудових колективів. Превалював вплив над припливом.

Від'їжджали, як правило, молоді фахівці, кваліфіковані особи працездатного віку, що негативно позначалося на виробничому процесі. Станом на 1 серпня 1989 р. у радгоспах України не було укомплектовано 61,4 тис. робочих місць [3, с.147].

Левову частку в територіальному аспекті посів потік у напрямі "село-місто", що перевищив усі загальноприйняті й допустимі норми. Нерегульованість територіальної мобільності призвела до різкого посилення урбанізації та скорочення кількості сільського населення республіки. Невипадково з року в рік погіршувалася соціально-економічна ситуація в селі через виснаження матеріальних ресурсів, незадовільні умови праці, відсталість медичного і культурно-побутового обслуговування хліборобів. Ринкову хаотичність поглибила криза, зумовивши водночас посилення рееміграційного процесу міських громадян у село. Таку своєрідність спричинено "не діянням прогресивної тенденції – взаємообміну трудовими ресурсами", як свого часу піднесено писала офіційна література, а тим, що безробіття стало реальністю. Конверсія ВПК, реорганізація спотвореної імперським центром структури промислового потенціалу змусили передусім "маятникових мігрантів" влаштуватися на роботу за місцем постійного проживання.

Із проголошенням незалежності та обранням курсу на реформування аграрної сфери не відбулося трансформації соціальної структури українського села і його зайнятості на основі істотного перетворення інститутів власності. Причин цьому чимало, а саме: соціальна орієнтованість ринкової економіки виявилася прожекторською; становлення фермерства зокрема і середнього класу загалом як гаранта соціальної стабільності не забезпечували належною правовою і фінансово-економічною підтримкою; реорганізація сільського господарства на засадах його багатокладності звелася переважно до формальної приватизації (за влучною народною назвою – *прихватизації*), яка спричинила соціальне розшарування сільського населення та його поляризацію.

Постійна дискримінація села призвела не тільки до обезлюднення тисячі поселень і поглиблення депопуляційних процесів, руйнування виробничої й соціальної інфраструктури, а й до повсюдного загострення проблеми зайнятості та масового поширення безробіття. Усе це спонукало одну частину людей шукати роботу за кордоном, іншу (переважно міщан), через їх злиденність і зубожіння як результат посилення системної кризи в країні – переселятися у село. Спровокована протиприродна рееміграція унеможлилювала вияв реальних соціальних позицій як робітника, так і селянина, не кажучи вже про фермера.

Із ліквідацією в селі організаційно-господарських структур міські реемігранти, селяни і робітники (питома вага зайнятого сільського населення у державній формі власності зменшилася з 31,7 на кінець 90-х рр. ХХ ст. до 4,0% на початок ХХІ ст.) вимушені були переходити працювати в одноосібне, а фактично, натуральне доіндустріальне домашнє господарство [13, с. 139].

Наголосимо, що у розвинутих країнах частка приватного одноосібного сектору з виробництва окремих видів товарної сільськогосподарської продукції досить висока [1], а державного – доведена загалом за галуззю до третини [13]. В Україні така соціальна категорія зайнятих стала мінімальною. Спрощене подолання монополізму державної власності знову спричинило чергове лихо для хлібороба. Виявилось, що таке "роздержавлення" аж ніяк не може бути панацеєю для нього від усіляких бід, нещастя і

поневірянь.

Висновки. За всіх очевидних видозмін у джерелах поповнення як у часі (історично), так і в просторі (територіально) робітників держгоспів вони були неспроможні істотно впливати на динаміку соціальної структури українського села, а тим паче на вирішення проблеми зайнятості. Адже за панівних владних відносин тоталітаризму існуючої так званої соціальної однорідності суспільства досягали одержавленням власності та відчуженням від неї працюючих, а в наш час її гомогенність визначали переважно маргіналізацією й люмпенізацією населення. Неподолана деструкція переміщень соціальних спільнот руйнувала внутрішню конструкцію елементів соціальної структури, протидіяла формуванню раціональних зв'язків між ними та їх трудовій мотивації, які мали бути адекватними ринковій моделі функціонування аграрної сфери і продуктивній зайнятості сільського населення.

Бібліографічний список

1. Клопов Э. В. Рабочий класс СССР : (Тенденции развития в 60-70-е годы) / Э. В. Клопов. – М. : Мысль, 1985. – 336 с.
2. Крачковський Б. П. Робітники сільського господарства України: 60-і – перша половина 90-х рр. ХХ ст. – вид. 2-ге, переробл. і доповн. / Б. П. Крачковський. – Львів : Логос, 2000. – 311 с.
3. Кужільний Г. Голодомор: цинізм та наслідки трагедії / Г. Кужільний // Персонал плюс. – 2012. – 14-20 листопада.
4. Народне господарство Української РСР в 1990 році : стат. щорічник. – К. : Техніка, 1991. – 390 с.
5. Народное хозяйство СССР в 1990 г. : стат. ежегодник. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 766 с.
6. Нас було 52 млн. Куди поділись 6000000 // Тиждень. – 2012. – № 2. – С. 14-17.
7. Наумко В. Село на нашій Україні: сучасний стан, проблеми, тривоги (етнографічний нарис) / В. Наумко // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 4. – С. 28-32.
8. Односібні селянські господарства / М. Андрушко, Л. Балаш, Р. Попівняк, О. Лисюк // Вісник Львівського національного аграрного університету : економіка АПК. – 2010. – № 17. – С. 234-238.
9. Прибиткова І. М. Місто: простір, час, соціум / І. М. Прибиткова // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 7. – С. 15-18.
10. Прибиткова І. М. Чи загрожує депопуляція українському селу? / І. М. Прибиткова // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 3. – С. 19-20.
11. Радгоспи Української РСР в цифрах : стат. зб. ЦСУ при Раді Міністрів УРСР. – К. : Статистика, 1973. – 254 с.
12. Труд в СССР : стат. сб. / Госкомстат СССР. – М. : Финансы и статистика, 1988. – 302 с.
13. Чернега І. І. Зайнятість сільського населення на сучасному етапі ринкових перетворень / І. І. Чернега // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 138-142.

Крачковський Б., Копитко А., Іванов А. Джерела поповнення робітничих кадрів у сільському господарстві України (друга половина ХХ ст.)

Проаналізовано кількісні зміни у складі робітничих кадрів державної форми власності (радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств) в Україні за часів існування СРСР і на етапі самостійного розвитку. Висвітлено характер, джерела, темпи й основні напрями зростання чисельності робітників держгоспів за внутрішньо- та міжкласовими переміщеннями, розглянуто їх вплив на динаміку соціальної структури села.

Ключові слова: радгоспи, сільське господарство, державна форма власності,

робітники, місто, село, джерела поповнення, міграція.

Krachkovskyy B., Kopytko A., Ivanov A. Sources of enlarging the workers' staff in agricultural of Ukraine (second half of the 20th century – beginning of the 21st century)

He quantative changes in the composition of workers' staff in the state run enterprises (state farms and other state enterprises) in Ukraine during Soviet period and independence time have been analyzed. He factors, sources, rates and main trends of the increase in workers' staff number at state farms according to their internal and inter-class removal have been considered. Heir influence on the dynamics of social structure of the countryside and the content of farm work has been regarded.

Key words: state farm, agriculture, state ownership, workers, city, countryside, sources, enlargement, migration.

Крачковский Б., Копытко А., Иванов А. Источники пополнения рабочих кадров в сельском хозяйстве Украины (вторая половина XX ст. – первое десятилетие XXI ст.)

Анализируются количественные изменения в составе рабочих кадров государственной формы собственности (совхозов и других государственных сельскохозяйственных предприятий) в Украине времен существования СССР и на этапе независимого развития. Освещены характер, источники, темпы и основные направления возрастания численности рабочих совхозов по внутри- и межклассовым перемещениям, рассматривается их влияние на динамику социальной структуры села и содержание сельскохозяйственного труда.

Ключевые слова: совхозы, сельское хозяйство, государственная форма собственности, рабочие, город, деревня, источники пополнения, миграция.